

МЕТАФАРЫЗАЦЫЯ АРНІТОНІМАЎ У СЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Вывучэнне метафары як лінгвістычнай з’явы вызначаецца шматаспектнасцю і разнастайнасцю накірункаў даследавання. Апошнія лінгвістычныя апісанні працэсу метафарызацыі ўсё часцей грунтуюцца на палажэнні, што здольнасць да ўтварэння метафар — натуральная здольнасць мыслення і мовы чалавека, якая садзейнічае пазнанню новых з’яў навакольнага асяроддзя.

А.А. Апарына, аналізуючы розныя падыходы ў кагнітыўным вывучэнні метафар, адзначае цэлы шэраг асаблівасцей, якія робяць метафару ўніверсальным сродкам вывучэння працэсаў мыслення [5]: метафара знаходзіць сваё моўнае выражэнне ў пэўным культурным кантэксце і павінна разглядацца і як частка культуры, метафарычны працэс — гэта мадэль пазнання, па якой будуюцца ўвесь комплекс уяўленняў пра прадмет ці з’яву.

Улік гэтых асаблівасцей дазваляе разглядаць спецыфіку метафары ў розных мовах, зыходзячы з культурных уяўленняў таго ці іншага народа. Найбольш яскравыя вынікі можна атрымаць пры аналізе метафарызацыі слоў адной прадметна-тэматычнай групы ў розных мовах.

Прадметам нашага аналізу сталі пераносныя значэнні назваў птушак у беларускай, рускай і польскай мовах. Крыніцай матэрыялу паслужылі тлумачальныя слоўнікі гэтых моў [3, 6, 7], з якіх метадам суцэльнай выбаркі былі выпісаны значэнні арнітонімаў.

Арнітонімы — назвы птушак — складаюць дастаткова вялікую лексічную групу. У беларускай мове налічана 105 слоў, у рускай мове — 147. Для слоў польскай мовы такі падлік не рабіўся.

17 % арнітонімаў беларускай мовы з’яўляюцца мнагазначнымі словамі, у рускай мове іх колькасць складае 40 %.

Метафарызацыя арнітонімаў найчасцей адбываецца ў двух накірунках: перанос назваў птушак на прадметы і перанос назваў птушак на чалавека.

Метафары першага тыпу не вельмі частотныя ў трох славянскіх мовах: у беларускай і польскай мовах іх колькасць складае каля 20 % ад агульнай колькасці метафарызаваных назоўнікаў, у рускай мове — каля 15 %: бел. *бусел* ‘высокая бутэлька гарэлкі’, рус. *лебедка* ‘машина для подъема и перемещения грузов’, польск. *gąsior* ‘duża, ciężka butla szklana z wąską szyjką’.

Як правіла, такія назвы ўзніклі на аснове падабенства знешніх прыкмет, формы або функцыі і сэнна яны не ўспрымаюцца як метафарычныя, у слоўніках рускай і беларускай моў падаюцца без паметы *перан.*: бел. *птушка* ‘паметка на палях тэксту або ў тэксце ў выглядзе дзвюх рысак, якія сходзяцца ўнізе вострым вуглом’, рус. *галочка* ‘отметка в отчетном документе о выполнении чего-л.’, польск. *jaskółka* ‘jeden z kilku próbnych egzemplarzy danego wydawnictwa’.

У большасці арнітонімаў прамое і пераноснае значэнні разышліся, і ў сучаснай мове нярэдка такія назвы разглядаюцца як аманімічныя, што праяўляецца ў лексікаграфічным апісанні слоў: у тлумачальных слоўніках яны падаюцца ў розных слоўнікавых артыкулах: *журавель* (*журавль*, *żuraw*) ‘прыстасаванне ў калодзежы для даставання вады’, *чайка* (*чайка*, *czajka*) ‘пласкадонная лодка’.

Найбольш частотны тып пераносу пры метафарызацыі назваў птушак — птушка → чалавек: у беларускай мове колькасць такіх метафар складае больш за 80 % ад агульнай колькасці слоў з пераносным значэннем, у рускай мове — каля 70 %, у польскай мове — больш за 50 %.

Мы лічым, што вытокі такой прадуктыўнасці вылучанага тыпу пераносу неабходна шукаць у культуры славянскіх, і не толькі славянскіх, народаў. Слова *птушка* (у розных формах) набывае пераноснае значэнне ‘чалавек’ у індаеўрапейскіх мовах — італьянскай, англійскай і інш. Звязана гэта, на нашу думку, з уяўленнямі пра птушак, занатаванымі ў міфалагічных сістэмах розных народаў: «Птицы могут быть божествами, демиургами, героями, превращёнными людьми, трикстерами, ездовыми животными богов, шаманов, героев; тотемными предками и т.п.», — адзначаюць Вяч. Іваноў і У. Тапароў [4, с. 389]. Успрыманне птушкі як першапродка чалавека і стала асновай той мадэлі метафарызацыі, якая абумовіла шырокае ўжыванне метафар, заснаваных на пераносе птушка → чалавек.

Значэнне, якое набываюць арнітонімы, у значнай ступені абумоўлены старажытнымі ўяўленнямі, асабліва гэта датычыцца агульнаславянскіх і індаеўрапейскіх назваў. «Сусветнай ўніверсальнай выступае размяшчэнне птушкі (перадусім арла, сокала, ворана) на вяршыні Сусветнага дрэва. Часцей гэтая птушка судачыняецца з богам Грымотнікам, пазней — з хрысціянскім богам» [1, с. 397]. Невыпадкова ў беларускай, рускай і польскай мовах словам *арол* называецца чалавек, надзелены самымі лепшымі якасцямі, — прыгожы, смелы, здольны.

А.В. Гура, аналізуючы сімваліку птушак у славянскай народнай традыцыі, адзначае, што ў птушак выяўляецца вельмі выразная апазіцыя чысты — нячысты: «К нечистым относятся различные птицы, главным образом хищные и вредоносные: все вороны (ворон, ворона, галка, грач), сорока, коршун и ястреб и ночные хищники (совы, сыч, филин), а также воробей, удод, гагара, утка, кулик и летучая мышь. К чистым причисляют голубя, ласточку, жаворонка, клеста, аиста, лебедя, отчасти дрозда и чайку» [2, с. 527].

Розныя адносіны да птушак таксама адлюстраваліся ў метафарах. Так, для пяшчотнага звароту да чалавека ў трох славянскіх мовах выкарыстоўваецца слова *голуб*: у рускай мове гэтае слова ў формах эмацыянальнай афарбоўкі ўжываецца як зварот да мужчын і жанчын (*голубка*, *голубок*, *голубушка*, *голубчик*, *голубь*, *горлица* ‘небольшая лесная птица семейства голубиных’); у беларускай і польскай мовах з той жа функцыяй ужываюцца словы *голуб*, *галубка*, *галубок*; *gołąbek*, *gołąbka*, *gołębica*. Формай ласкавага звароту да жанчын у рускай мове выступаюць

назвы лебедзя (*лебедь, лебедушка*) і ластаўкі (*ласточка, касатка* ‘деревенская ласточка’, *касатушка*). З негатыўнай канатацыяй ужываюцца ў славянскіх мовах словы *ворона, варона, wrona, зруган, kruk*.

Як правіла, у трох мовах пераноснае значэнне набываюць назвы адных і тых жа птушак — *арла, пеўня, курыцы, ластаўкі, папугая*. Як бачым, гэта пераважна самыя старажытныя паводле паходжання агульнаславянскія назвы. Сярод іх адзначым толькі адно запазычанае слова — *папугай*. Аднак поўнага супадзення пераносных значэнняў арнітонімаў адзначана вельмі мала. Намі выяўлена толькі адна назва, якая ў сваім пераносным значэнні практычна супадае ва ўсіх трох мовах: *певень* ‘задзірысты чалавек, забіяка’, *петух* ‘вздорный человек, забияка’, *kogut* ‘człowiek czupurny, zadziorny’.

У большасці арніталагічных метафар мы назіраем адрозненні ў семантыцы: бел. *папугай* ‘пра чалавека, які не мае свайго погляду, паўтарае чужыя словы, думкі’, рус. *попугай* ‘человек в яркой, пестрой одежде’ і ‘человек, который, не имея собственного мнения, повторяет чужие слова’, польск. *paruga* ‘o kimś powtarzającym coś bezmyślni’; бел. *арол* ‘пра чалавека мужнай прыгажосці, адважнага, удалага, смелага’, рус. *орел* ‘храбрый, сильный, мужественный человек’, польск. *orzeł* ‘o człowieku bardzo zdolnym, wuǳniającym się’; бел. *варона* ‘пра нерастаропнага, нехлямяжнага чалавека’, рус. *ворона* ‘рассеянный, невнимательный человек’, польск. *wrona* ‘pogardliwie o godle hitlerowskiej Rzeszy’.

Адрозненні ў значэнні арнітонімаў найбольш яскрава выяўляюцца пры супастаўленні слоў дзвюх моў. Так, у беларускай і рускай мовах з пераносным значэннем ужываецца слова *салавей*: у адным з пераносных значэнняў семантыка назоўнікаў супадае: бел. *салавей* ‘пра чалавека, які славіцца чыстым, прыгожым, пераважна высокім голасам, вакальным майстэрствам’, рус. *соловей* ‘человек с красивым, высоким голосом, славящийся своим пением’; а вось другое значэнне мае семантычныя і стылістычныя адрозненні: бел. *салавей іран.* ‘пра гаваруна, балабона, які прыгожа гаворыць, многа абяцае’, рус. *соловей* ‘краснобай’. У польскай і рускай мовах з пераносным значэннем ужываецца назва птушаня курыцы: *цыплёнок* ‘наивный молодой человек или девушка’, *kurczatko* ‘o kimś małym, delikatnym, zwłaszcza o dziecku lub o drobnej dziewczynie’. Як бачым, абодва словы абазначаюць маладых людзей, але ў рускай мове ў пераноснае значэнне ўваходзіць сема ‘наіўнасць’, у польскай — ‘далікатнасць’.

Найбольшую цікавасць для даследчыкаў уяўляюць выпадкі несупадзення пераносных значэнняў назваў птушак, што сведчыць пра розніцу ва ўспрыманні свету. Несупадзенне метафар праяўляецца ў двух варыянтах: 1) калі слова набывае пераноснае значэнне, але яно не супадае ў розных мовах, 2) калі ў адной з моў слова метафарызуецца, а ў іншых — не.

Так, выразна адрозніваюцца значэннем рускі назоўнік *наседка* і польскі *kwoka*. У рускай мове гэтым словам называюць жанчыну, занятую сваімі дзецьмі (звычайна з адценнем жартаўлівасці), у польскай — жанчыну зласлівую, надаедлівую, бурклівую (слова падаецца з паметай *пагард.*). Магчыма, такія разыходжанні звязаны з міфічным вобразам курыцы, якая з

аднаго боку ўвасабляла жаночы пачатак, а з другога — належала хтанічнаму (ніжняму) свету.

Розніца ў значэнні назваў птушак у розных мовах можа быць абумоўлена пэўным гістарычным вопытам. Так, у беларускай і рускай мовах слова **ястрабок** ужываецца са значэннем ‘савецкі самалёт-знішчальнік’, а ў польскай **jastrząb** ‘wojowniczy, agresywny polityk’.

Семантычныя адрозненні могуць быць абумоўлены і граматычным значэннем слова. Менавіта адрозненнем у родзе, на нашу думку, тлумачыцца розніца ў значэнні слова **гусь** і **geś** у рускай і польскай мовах: рус. **гусь** ‘тот, кто не вызывает доверия; ненадежный, плутоватый человек’, польск. **geś** ‘o kobiecie naiwnej, głupiej’.

Найчасцей у беларускай, рускай і польскай мовах назіраюцца несупадзенні другога тыпа ва ўжыванні арніталагічных метафар, калі пераноснае значэнне набываюць розныя найменні.

Так, у беларускай мове ў якасці ласкавага звароту да жанчыны ўжываецца слова **язюлька**, што не характэрна іншым мовам. Вобраз язюлі — адзін з важных вобразаў беларускага фальклору, вучоныя нават вылучаюць такую з’яву як «язюльчын міф» [1, с. 199], у якім зроблены спробы растлумачыць незвычайныя паводзіны гэтай птушкі.

У рускай і беларускай мовах пераноснае значэнне набывае слова **сокал**. Ва ўсходнеславянскіх мовах семантыка слоў супадае часткова: бел. **сокал** ‘пра лётчыкаў, касманаўтаў’, ‘пра смелага, прыгожага юнака, мужчыну’, рус. **сокол** ‘летчик’, *нар.-поэт.* ‘юноша, мужчина, отличающиеся красотой, смелостью, удастью’. А вось у польскай мове назоўнік **sokół** ужываецца толькі ў прамым значэнні.

Толькі ў рускай мове зафіксавана пераноснае значэнне арнітонімаў **тетеря** ‘глупый или незадачливый человек’, **нава** ‘женщина с горделивой, величавой осанкой и плавной походкой’, **трясогузка** ‘вертлявая, хрупкого сложения женщина’, **шилохвостка** ‘сплетница’. У беларускай мове — **сыч** ‘маўклівы, пануры чалавек’ і **шпачаня** ‘пра таго, хто не дасягнуў сталага ўзросту; пра нявопытнага, неспрактыкаванага чалавека’, у польскай — **dudek** ‘głupiec’.

Нам падаецца, што далейшае даследаванне арніталагічных метафар павінна даць адказ на пытанні, якімі прычынамі абумоўлена развіццё метафарычных значэнняў у адных слоў і адсутнасць у іншых, як растлумачыць рознае значэнне слоў — назваў птушак у роднасных мовах. І пошук гэтага адказу трэба, у першую чаргу, шукаць у культуры, вераваннях і уяўленнях таго ці іншага народа.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская міфалогія : энцыклапед. даведнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. — Мінск, 2004.
2. Гура, А.В. Символика животных в славянской народной традиции. — М., 1997.
3. Ефремова, Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка: В 3 т. — Т. 1–3. — М., 2006.
4. Иванов, Вяч.Вс., Топоров, В.Н. Птицы / Мифы народов мира: энциклопедия в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. — Т. 1. — М., 1980. — С. 389–406.

5. Опарина, Е.О. Роль метафоры в познании и вербализации знаний о мире // Структуры представления знаний в языке. — М., 1994. — С. 142–160.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад аг. рэд. К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). — Мінск, 1977–1984. — Т. 1–5.
7. Słownik języka polskiego PWN [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sjp.pwn.pl>. — Дата доступа : 21.08.2015.